

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἡ *Calcatio* στὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ τέχνη, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου*.

Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.

Πόσοι ἄραγε ἀπὸ μᾶς, ἀκούγοντας στὴν ἐκκλησίᾳ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ 109ου Ψαλμοῦ, ποὺ παρατίθεται αὐτούσιος στὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια (Μτθ. 22, 44, Μρκ. 12, 36, Λκ. 20, 43), τὶς Πράξεις τῶν ἀποστόλων (2, 34) καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ (1, 13), συνειδητοποιοῦμε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὸ σχῆμα λόγου ἀλλὰ γιὰ ἀναφορὰ σὲ μία πραγματικὴ πράξη δημοσίας ταπεινώσεως καὶ ἐξουθενώσεως τοῦ ἡττημένου ἀντιπάλου ἀπὸ τὸν νικητὴ, συχνὰ προάγγελο τῆς θανατώσεώς του; Ἡ ποινὴ αὐτὴ, γνωστὴ ὡς *Calcatio* ἀπὸ τὸ λατινικὸ ρῆμα *calcare*, ποὺ σημαίνει πατῶ, ἐφηρμόζετο στοὺς ἀρχαίους ἀνατολικοὺς λαοὺς, ἀπὸ ὅπου τὴν παρέλαβαν οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τὴν κληρονόμησε ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ποὺ σήμερα ὀνομάζομε Βυζάντιο¹. Τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς

* PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS, *The Calcatio in Byzantine and Postbyzantine Art*.

1. Γιὰ τὴν *Calcatio* βλ. τὰ σχόλια τοῦ J. J. Reiske στὴν *Ἐκθεσιν τῆς Βασιλείου Τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (Bonn, I, σ. 610-611· II, σ. 722-723) καὶ τὸ λῆμμα *Fusstritt* στὸ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, Πώμη-Freiburg-Βασιλεῖα-Βιέννη 1970, στ. 67-69 (E. Dinkler-von Schubert), ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Τὸν ὅρο *calcatio* ἀποδίδει στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὴν λέξη *τραχηλισμός* ὁ Α. Α. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II, 1, Βρυξέλλες 1968, σ. 358 σημ. 2, δὲν ἔρχηκα ὁμως πουθενὰ ἄλλοῦ χρῆση τῆς λέξεως αὐτῆς μὲ τὴν σημασίᾳ τῆς *calcatio*.

calcatio στην μεσοβυζαντινή περίοδο περιγράφει ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος².

Γνωστότερη είναι η περίπτωση του Ίουστινιανού Β' του Ρινοτμήτου, ο οποίος, στὸν θρίαμβο πὸν πραγματοποιοῖησε ὅταν ἀνέκτησε τὸν θρόνο του τὸ 705, παρηκολούθησε στὸν ἵπποδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως μίαν ἀρματοδρομία πατώντας στὸν λαιμὸ τῶν διαδοχικῶν σφετεριστῶν Λεοντίου καὶ Ἀψιμάρου-Τιβερίου. Κατὰ τὴν «Ἱστορίαν Σύντομον» τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, Ἀψίμαρον δὲ συλλαβῶν ἑβδομον ἔτος ἐν τῇ βασιλείᾳ διανύσαντα, ἔτι δὲ καὶ Λεόντιον σιδηροῖς πεδῆσας κατέσχευεν ἐν εἰρκτῇ· μετὰ δὲ ταῦτα ἱππικὸν ἐπιτελέσας ἀγῶνα, θάτερον μὲν ἐκ δεξιῶν θάτερον δὲ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τοῖς ποσὶν αὐτοῦ πατεῖσθαι ῥίψας ἐπὶ ὥρας βραχείας, μετὰ ταῦτα ἐκπέμπει ἐν τῷ καλουμένῳ Κυνηγίῳ τμηθῆναι τὰς κεφαλὰς³. Τὸ Κυνήγιον ἦταν ρωμαϊκὸ ἀμφιδέατρο στὴν περιοχὴ τῶν Μαγγάνων. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὴν διήγησιν τοῦ Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ, κατὰ τὴν διαδόμπευση πὸν προηγῆθη τοῦ ἀποκεφάλισμοῦ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ Β', τὸ 766, ἐνέγκαντες αὐτὸν εἰς τὸ στάμα (μέρος τοῦ ἵπποδρόμου) ἔρριψαν αὐτὸν ἐκ τοῦ ὄνου καὶ ἐπάτησαν τὸν τράχηλον αὐτοῦ· καὶ καθίσαντες αὐτὸν ἀπέναντι τῶν δῆμων, ἤκουε παρ' αὐτῶν σκωπτικοὺς λόγους ἕως τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἱππικοῦ⁴. Ὅταν κατεστάλῃ τὸ 823

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως* (Bonn, I, σ. 610-611): Αἶρει ὁ λογοθέτης μετὰ τοῦ δομestίκου τῶν σχολῶν τὸν πρῶτον ἀμῆράν, καὶ τίθησιν αὐτὸν ὑπὸ τῶν τοῦ βασιλέως ποδῶν καὶ πατεῖ αὐτὸν ὁ βασιλεὺς ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τῷ δεξιῷ ποδί· ὁ δὲ πρωτοστράτωρ ἐπὶ τοῦ τραχήλου αὐτοῦ ἐπίστησι τὸ βασιλικὸν δόρυ, κρατοῦντος δηλονότι τοῦ βασιλέως τῇ δεξιᾷ χειρὶ τὸ αὐτὸ δόρυ. καὶ εὐθέως πίπτουσι πάντες οἱ δέσμιοι πρηνεῖς ἐπὶ τῆς γῆς. ... καὶ αὐθις κεφαλοκλισίας γενομένης καὶ τοῦ πατριάρχου λέγοντος ὅτι ἐλεῆμων καὶ φιλάνθρωπος Θεὸς ὑπάρχεις καὶ τὰ ἐξῆς, ἀνίστανται οἱ δέσμιοι καὶ ὃν πατεῖ ὁ βασιλεὺς, καὶ ὀπισθοφάνως ἀπάγουσιν αὐτούς.

3. Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Σύντομος*, ἔκδ. C. Mango, Washington, D.C. 1990 (CFHB, XIII), σ. 42. Κατὰ τὸν Θεοφάνη: Τὸν δὲ Ἀψίμαρον καὶ Λεόντιον ἀλύσει δεδεμένους εἰς πᾶσαν πόλιν πομπεῦσαι πεποίηκεν· καὶ τοῦ ἱππικοῦ ἀγομένου, καὶ αὐτοῦ ἐν τῷ σένῳ καθεζομένου, ἤχθησαν συρόμενοι δημοσίαι καὶ ἐρρίφησαν ὑποταγάδην αὐτῶ· καὶ ἐπάτησε τὸν τράχηλον αὐτῶν ἄχρις ἀπολύσεως τοῦ πρώτου βαιῖου, τοῦ δήμου βοήσαντος, ὅτι “ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπέβης, καὶ κατεπάτησας λέοντα καὶ δράκοντα” —πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τοῦ 13ου στίχου τοῦ 90ου Ψαλμοῦ— καὶ τούτους ἀποστείλας ἐν τῷ Κυνηγίῳ ἀπεκεφάλισεν (Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, ἔκδ. De Boor, Λιψία 1883, σ. 375. 6-13).

4. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σ. 441. 27-30.

ἡ ἐπανάσταση τοῦ Θωμᾶ στὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὸν ἔφεραν μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα, ὁ Μιχαήλ Β' ὁ Τραυλός, ὁ ἰδρυτὴς τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου, σύμφωνα μὲ τὴν «Σύνοψιν Ἱστοριῶν» τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, ἐπ' ἐδάφους ἀπλώσας αὐτὸν καὶ τῷ ποδὶ τὸν ἀχένα τούτου πατήσας ἀκρωτηριάζει ποδῶν αὐτὸν καὶ χειρῶν, ὄνῳ τε ἐπικαθίσας θεατριζει διὰ τοῦ στρατοπέδου, οὐδὲν ἄλλο ἐπιβώμενον, ἀλλ' ἢ ἐλέησόν με, ἀληθῶς βασιλεῦ⁵. Ἡ τελευταία περίπτωσις ἐφαρμογῆς τῆς *calcatio* στὸ Βυζάντιο ποὺ γνωρίζω εἶχε αἵσιον τέλος. Τὸ 953 ὁ στρατηγὸς Λέων Φωκάς, ἀδελφὸς τοῦ κατοπινοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά, αἰχμαλώτισε τὸν Ἀραβὰ ἡγέτη Abū'l-'Aṣā'ir ἢ, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, Απολασσεῖρ, καὶ τὸν μετέφερε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Σκυλίτζη, θρίαμβον ποιήσας καὶ κατὰ τοῦ τραχήλου πατήσας τιμαῖς καὶ δωρεαῖς ἐφιλοφρονήσατο⁶. Ἀντίστοιχες πρακτικὲς εἶχαν υἱοθετήσει οἱ Βουλγαροί. Ὄταν ὁ Κροῦμος κατέλαβε τὸ 813 τὴν Ἀδριανούπολη, ἐξέβαλεν ἔξω πάντας, χιλιάδας τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὸν ἀγιώτατον ἐπίσκοπον ἐκβαλὼν, κατὰ τοῦ ἀχένος ὑπὸ γῆν ριφέντα πεπάτηκε⁷.

Οἱ παραστάσεις νικητῶν ποὺ πατοῦν τοὺς ἡττημένους ἀντιπάλους των, γνωστὲς στὴν τέχνη τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς⁸, ἀπαντοῦν στὴν Ρώμη ἤδη τὸν 2ο αἰ. ἐπὶ Τραϊανοῦ⁹. Τὸ ρωμαϊκὸ θέμα τοῦ νικητοῦ ποὺ πατεῖ τὸν ἀντίπαλό του ἐπεβίωσε στὴν βυζαντινὴ τέχνη, οἱ μόνες ὅμως παραστάσεις ποὺ ἀποδίδουν πραγματικὰ γεγονότα ποὺ συνέβησαν στὸ Βυζάντιο εἶναι δύο μικρογραφίες τοῦ γνωστοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλίτζη, ποὺ βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μαδρίτης καὶ σύμφωνα μὲ τελευταῖες ἐρευνες γράφηκε στὴν Μεσσήνη τῆς Σικελίας τὴν δευτέρη πενηνταετία τοῦ 12ου αἰ. Εἰκονογραφοῦνται οἱ δύο περιπτώσεις *calcatio* τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰ. ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως. Στὴν πρώτη μικρογραφία ὁ Μιχαήλ ὁ Τραυλὸς κάθεται σὲ θρόνο καὶ πατεῖ τὸν τράχηλο τοῦ Θωμᾶ,

5. Ἰωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἔκδ. I. Thurn, Βερολίνο-Νέα ὸρκη 1973 (CFHB, V), σ. 40. 58-61.

6. *Αὐτόθι*, σ. 241. 23-24. Γιά τὸν Απολασσεῖρ, ποὺ πέθανε στὴν αἰχμαλωσία, πρβλ. A. A. Vasiliev, *ἔ.α.*, σ. 358.

7. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ἔκδ. H. Dehaye, Βρυξέλλες 1902, σ. 415.

8. G. Perrot-Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, V, Παρίσι 1890, σ. 791, εἰκ. 469. G. Rodenwaldt, "Der Belgrader Kameo", *Jdl*, 37, 1922, σ. 27. R. Ghirshman, *Iran. Parthes et Sassanides*, Παρίσι 1962, σ. 152, εἰκ. 196, 197, 199.

9. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Στρασβούργο 1936, σ. 44, 127, 129.

ἐνῶ λίγο ἀριστερώτερα ὁ ἡττημένος ἐπαναστάτης ἱππεύει ἀνάποδα ὑποζύγιο μὲ κομμένα χέρια καὶ πόδια (εἰκ. 1)¹⁰. Στὴν δεύτερη ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀκουμπᾷ τὸ πόδι του στὸν τράχηλο τοῦ πρηνοῦς Ἀπολασαεῖρ (εἰκ. 2)¹¹.

Μία περίπτωση *calcatio* ἀναφέρεται στὸ ἐδάφιο 10, 24 τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ὅπου ὁ Ἰησοῦς παραγγέλλει στοὺς ἀξιωματικούς του, πὺ συνέλαβαν πέντε βασιλεῖς, «ἐπίθετε τοὺς πόδας ὑμῶν ἐπὶ τοὺς τραχήλους αὐτῶν». Τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονογραφεῖται στὸ περίφημο εἰλητάριο τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ 10ου αἰ. (εἰκ. 3), καὶ στίς Ὀκτατεύχους Vat. gr. 747 τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰ. (εἰκ. 4), καὶ Vat. gr. 746, τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. (εἰκ. 5), μὲ τοὺς βασιλεῖς δεμένους πισθάγκωνα, πρηνεῖς μπροστὰ στὸν θριαμβευτὴ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Στὰ δύο πρῶτα παραδείγματα οἱ ἀξιωματικοὶ τοὺς πατοῦν, ἐνῶ στὸ τρίτο, τοῦ 12ου αἰ., ἀκουμποῦν ἀπλῶς στὴν ράχη τους τὰ ἀκόντιά τους¹². Ἡ ἀρχὴ τοῦ 109ου ψαλμοῦ πὺ παρέθεσα στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακοινώσεώς μου δὲν ἔχει εἰκονογραφηθεῖ στὰ βυζαντινὰ ψαλτήρια, ἐνῶ ἀποδίδεται στὸ ψαλτήριο τῆς Οὐτρέχτης, πὺ εἰκονογραφήθηκε στὴν Reims περὶ τὸ 830, μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸ σὲ δόξα, πὺ πατεῖ δύο πεσμένες μορφές.

Οἱ ἄλλες γνωστὲς βυζαντινὲς παραστάσεις τῆς *calcatio* εἶναι ἀλληγορικές. Στὸ Ψαλτήριο Χλουδώφ, τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, πὺ χρονολογεῖται λίγο μετὰ τὴν λήξιν τῆς εἰκονομαχίας, ὁ 9ος στίχος τοῦ 51ου Ψαλμοῦ (*Ἰδοὺ ἄνθρωπος, ὃς ... ἐπὶ ἡλίπυσεν ἐπὶ τῷ πλήθει τοῦ πλούτου αὐτοῦ καὶ ἐνεδυναμώθη ἐπὶ τῇ ματαιότητι αὐτοῦ*) εἰκονογραφεῖται μὲ τὸν ἀπόστολο Πέτρο πὺ πατεῖ τὸν μάγον Σίμωνα, δίπλα στὸν ὁποῖο εἶναι πεσμένο δοχεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν πέσει νομίσματα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς παραστάσεως, *Πέτρος καταργεῖ Σίμονα τὸν Μάγον διὰ τὴν φιλαργυρίαν αὐτοῦ*¹³. Ἀπὸ κάτω ὁ πατριάρχης Νικηφόρος (806-815), πὺ ἐξορίσθηκε τὴν δεύτερη περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, κρατεῖ

10. V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002, σ. 77, εἰκ. 327.

11. *Αὐτόθι*, σ. 175, 297, εἰκ. 327.

12. J. Lowden, *The Octateuchs*, University Park 1992, σ. 112-113, εἰκ. 169-171.

13. M. V. Ščepkina, *Miniatjuri Hludovskoi Psaltiri*, Μόσχα 1977, φ. 51v. C. Walter, "The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement at Ohrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs", *Zograf*, 5, 1974, σ. 33. J. Anderson, "Further Prolegomena to a Study of the Pantokrator Psalter: An Unpublished Miniature, Some Restored Losses, and Observations on the Relationship with the Chludov Psalter and Paris Fragment", *DOP*, 52, 1998, σ. 318, εἰκ. 37-38.

μετάλλιο, όπου είναι ζωγραφισμένος ο Χριστός σε προτομή, και πατεί τον εικονοκλάστη πατριάρχη Ιωάννη τον Γραμματικό (837-843), ο οποίος παρομοιάζεται με τον Σίμωνα (εικ. 6). Ο Νικηφόρος απέβίωσε το 828, πολύ πριν γίνει πατριάρχης ο Ιωάννης· άπλως έδώ ο Νικηφόρος εκπροσωπεί τους εικονολάτρες και ο Ιωάννης ο Γραμματικός τους εικονοκλάστες. Στην προσγεγραμμένη έπιγραφή (Νικηφόρος πατριάρχης υποδεικνύων Ιάννην τον δεύτερον Σίμονα και εικονομάχ(ον)) ο έκπτωτος Ιωάννης αποκαλείται Ιάννης, όπως ένας αϊγύπιος μάγος που ήλθε αντιμέτωπος με τον Μωϋσή στην αύλή του Φαραώ. Το έπεισόδιο αυτό δεν αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά μνημονεύεται από τον άπόστολο Παύλο στην Β' προς Τιμόθεον έπιστολή (3, 8)¹⁴. Σε άλλο σύγχρονο ψαλτήριο με παρασελίδιο διάκοσμο, το Παντοκράτορας 61, παριστάνεται μόνο ο άγιος Πέτρος που πατεί τον Σίμωνα¹⁵. Σε αρχικό γράμμα του Συναξαρίου Vat. gr. 1679, του 11ου αι., οι μάρτυρες Πρόβος, Τάραχος και Ανδρόνικος πατούν μία πεσμένη μορφή με στέμμα, που είναι ο διώκτης των Διοκλητιανός, ενώ στο μνηολόγιο του μηνός Οκτωβρίου υπ' αριθ. 56 της Μονής Λειμώνος στην Λέσβο ο άγιος Άρέθας δείχνει την πόλη Νεγράν της Αιθιοπίας, όπου έμαρτύρησε, και συγχρόνως ποδοπατεί ήμίγυμνο άνδρα, τον οποίο πνίγει άνορθωμένο φίδι· πρόκειται προφανώς για τον ήγεμόνα της Εϋδαίμονος Αραβίας Δουνάαν, που έξολόθρεψε τον χριστιανικό πληθυσμό της Νεγράν, μεταξύ αυτών και τον άγιο Άρέθα (εικ. 7)¹⁶. Στην παλαιολόγειο περίοδο χρονολογούνται δύο ακόμη βυζαντινές άπεικονίσεις της *calcatio*. Στην Περίβλεπτο της Άχρίδος, που διεκόσμησαν οι θεσσαλονικείς ζωγράφοι Μιχαήλ Αστραπάς και Εϋτύχιος το 1294/5, ο άπόστολος Πέτρος, που κρατεί όμοίωμα έκκλησίας, πατεί τον Άδη, τον οποίο συγχρόνως λογχίζει ένας άγγελος¹⁷. Τον εύλογεί ο Χριστός, πάνω από τον οποίο διαβάζεται το γνω-

14. Βλ. το σχετικό λήμμα στην *ΘΗΕ*, 6, στ. 660.

15. S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, I, Παρίσι 1966, σ. 26, πίν. 8.

16. C. Walter, *έ.ξ.*, σ. 31, 34, ειχ. 2. Π. Α. Βοκοτοπούλου, "Ένα άγνωστο μνηολόγιο με εικονογραφημένα άρχικά: ο κώδιξ 56 της Μονής Λειμώνος", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΚΔ', 2003, σ. 173, ειχ.

16. Πρόκειται για άρχικά της κατηγορίας που ή Nancy Patterson Ševčenko ονομάζει *revenge initials*, και όπου ο μάρτυς κατατροπώνει ή σκοτώνει τον διώκτη του (N. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Σικάγο-Λονδίνο 1990, σ. 193).

17. C. Walter, *έ.ξ.*, σ. 30, 32, 34, ειχ. 10. G. Millet-A. Frolov, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, III, Παρίσι 1962, πίν. 17.1. B. Todić, "Image symbolique de l'origine de l'Archevêché d'Ohrid dans l'église de la Vierge

στό ἐδάφιο τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου (16, 18), *σὺ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς* (εἰκ. 8). Ἡ παράσταση ἀναφέρεται λοιπὸν στὸν θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ Θανάτου. Στὸν κύκλο ποὺ εἰκονογραφεῖ τὴν Κλίμακα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὸν παλαιολόγειο κώδικα 50 τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα, ὁ 11ος Λόγος περὶ πολυλογίας καὶ σιωπῆς εἰκονογραφεῖται μὲ μοναχό, ποὺ πατεῖ πάνω σὲ γυναικεία μορφή, ἡ ὁποία προφανῶς προσωποποιεῖ τὴν πολυλογία¹⁸.

Διστάζω νὰ θεωρήσω ὡς *calcatio* τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο, ὅπου συχνὰ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται «θάνατον πατήσας», ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸν δημοφιλέστερο ἐκκλησιαστικὸ ὕμνο τῆς Ὁρθοδοξίας, διότι κατὰ κανόνα ποδοπατεῖ τὸν Ἄδη, ἐνῶ συγχρόνως βαδίζει¹⁹.

Δὲν γνωρίζω παραστάσεις τῆς *calcatio* τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἀλωση αἰώνων. Στὴν ὀψιμη μεταβυζαντινὴ περίοδο χρονολογεῖται, ὅπως δείχνει ἡ τεχνοτροπία τῆς, μία ἀσυνήθιστη παράσταση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ σὲ ξύλινο θωράκιο τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὴν Χώρα τῆς Πάτμου, διαστάσεων 113×59,5×2,5 ἐκ. (εἰκ. 9). Ὁ ναὸς τοιχογραφήθηκε τὸ 1722 ἀπὸ τὸν Χῖο ζωγράφο Σταυριανό, καὶ τότε περίπου θὰ ζωγραφήθηκε καὶ ἡ εἰκόνα μας²⁰. Ὁ ἅγιος, ὄρθιος, ντυμένος ἐπισκοπικὰ ἄμφια, στέκεται κάτω ἀπὸ γραπτὸ τόξο, ἐλαφρῶς στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ του, κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο καὶ δείχνει δύο ὑπτίους γενειοφόρους ἄνδρες τοὺς ὁποίους πατεῖ. Μεγάλο μέρος τοῦ

Péribleptos”, στὸν τόμο *The Byzantine World: the Art of Constantinople and National Traditions. Marking 2000 Years of Christianity. In memory of Olga I. Podobedova*, Μόσχα 2005, σ. 369-371, εἰκ. 1, μὲ ἀναγραφή τῶν προηγουμένων δημοσιεύσεων στὴν σ. 377 σημ. 1.

18. C. Walter, ἑ.ἀ., σ. 34, εἰκ. 9. Π. Χρήστου κ.ἀ., *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Δ', Αθήναι 1991, σ. 342, εἰκ. 372.

19. Σχετικὲς παραστάσεις ἀπαντοῦν σὲ ψηφιδωτὰ, τοιχογραφίες, μικρογραφίες χειρογράφων, ἐλεφαντοστὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα μικροτεχνίας. Βλ. προχέιρως Α. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton 1986, εἰκ. 67, 70, 85.

20. P. L. Vocotopoulos, “An Iconographical *Unicum*: Saint Gregory Palamas trampling Barlaam and Akindynos”, *Kulturno Nasledstvo*, 28-29, 2002-2003, σ. 103-105. Τὴν εἰκόνα εἶχε ἀναφέρει στὸ βιβλίο του γιὰ τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου ὁ συνάδελφος κ. Χάρης Κουτελάκης· μνημονεύει ἀπλῶς ὅτι εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ μεταγράφει τὴν κάτω ἐπιγραφή (Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 38, 118). Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου βλ. Ἀ. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, *Πάτμος*, Αθήνα 1957, σ. 53, εἰκ. 139-143· Κ. Φατούρου, *Πατμιακὴ*

προσώπου είναι ἐφθαρμένο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ του εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ Ὁ ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ὁ Κ(αί) ΠΑΛΑΜ(ᾶς)²¹. Τὴν ταυτότητα τῶν δύο πεσμένων ἀνδρῶν φανερώνει δίστιχη ἐπιγραφὴ, γραμμένη μὲ λευκὸ στὸ κόκκινο δάπεδο: ΒΑΡΛΑΑΜ Κ(αί) ΑΚΙΝΔΗΝΟC (εἰκ. 10). Φοροῦν καὶ οἱ δύο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὁ μπροστινὸς ἔχει σκούρο καστανοπράσινο μυτερὸ γένι. Ὁ δεύτερος, μὲ σταχτιά γενειάδα, γυρίζει τὸ κεφάλι πρὸς τὸν σύντροφό του καὶ σηκώνει τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ χειρονομία ἀπελπισίας. Τὸ δεξιὸ μάτι τοῦ πρώτου καὶ τὸ ἀριστερὸ τοῦ δευτέρου ἔχουν καταστραφεῖ.

Στὸ εἰλητάριο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ: Βαρλαάμ / κ(αί) Ἀκινδὴν κ(αί) / τοῖς ὁπαδοῖς κ(αί) διαδόχοις αὐτῶν τοῖς φρονοῦσι / κ(αί) λέγουσιν ὅτι τὸ λάμψαν / ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῆς / θείας αὐτοῦ Μεταμορφώσεως φῶς ποτέ / μεν εἶναι Ἰνδαλμα / κ(αί) κτίσμα κ(αί) φάσμα, / ἐπὶ βραχὺ φανέν κ(αί) / διαλυθὲν παραχρῆμα ἀνάδεια, / τρίς. Πρόκειται γιὰ πα-

---

ἀρχιτεκτονική. Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὡς δεῖγμα χαρακτηριστικῆς Πατριακῆς τεχνοτροπίας, Ἀθῆναι 1962, σ. 22, 35-36, σχέδ. 7, πίν. 196. Χ. Κουτελάκης, ἑ.ἄ., σ. 37-38, 88-91 καὶ σποράδην, πίν. 15.

21. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς εἰκονίζεται συνήθως «πλατεῖαν ἔχων τὴν γενειάδα», ὅπως ὀρίζει ἡ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἑκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Πετροπόλει 1909, σ. 155). Στὴν παράστασή τῆς Πάτμου ἔχει ψηλὸ μέτωπο καὶ σκούρα διχαλωτὰ γένια καὶ θυμίζει τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ καὶ παρεκκλησίου τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Διονυσίου (Ἱερά Μονὴ Ἀγίου Διονυσίου. *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ*, Ἅγιον Ὅρος 2003, εἰκ. 203, 214). Διαφέρει ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις, ὅπου ἔχει πλατιά γένια, ἄλλοτε μακριά, ὅπως σὲ εἰκόνα τῆς Μονῆς Βλατάδων τοῦ 18ου αἰ., καὶ ἄλλοτε κοντά, ὅπως σὲ τοιχογραφίες τῆς ἰδίας Μονῆς, ποὺ χρονολογοῦνται μερικὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του (Ε. Τσιγαρίδα, «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Ἅγιον Ὅρος», *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν*, Ἅγιον Ὅρος 2000, σ. 199, εἰκ. 4. Χ. Τσιούμη, «Οἱ πρώτες ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (12-14 Νοεμβρίου 1984)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 247-254, πίν. 1-3), καὶ τῆς Νέας Παναγίας στὴν Θεσσαλονίκη, τοῦ 1727 (Ε. Τσιγαρίδας, ἑ.ἄ., σ. 199, εἰκ. 5). Δὲν ἔχει παπαλήθρα, ὅπως σὲ εἰκόνα τοῦ ὁψιμου 14ου αἰ. στὴν Μόσχα καὶ σὲ τοιχογραφία τοῦ 1401 στοὺς Ἅγιους Τρεῖς τῆς Καστοριάς (Α. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1977, εἰκ. 319. Ε. Τσιγαρίδα, «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Βέροιας. Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου*, ἑ.ἄ., σ. 264-265, 272, εἰκ. 2, 8).

ράδεμα από “τὰ κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου κεφάλαια” τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας, στὸ ὁποῖο μάλιστα διατηρήθηκε ἡ παραγγελία νὰ ἀπαγγέλλεται τρεῖς φορές²². Κάτω ἀριστερὰ πεντάστιχη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή ἀπειλεῖ: Ὅποιος ἱερεὺς ἤθελεν / ἀμελήσῃ νὰ μὴν εὐγά/λλη τὴν εἰκὼνα τοῦ αἱεροῦ / Γρηγορίου νὰ καμῇ λιτανία / τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας νὰ εἰχῇ / τὴν κατάρρα τοῦ. Ὅπως πληροφορήθηκα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γνωστὴ λιτανεὶα τῆς Νέας Τρίτης στὴν Πλατεία τῆς Ἀγίας Λεβιάς, γίνεται στὴν Πάτμο ἄλλη λιτανεὶα τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Παναγίᾳ. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι, παρὰ τίς πολὺ καλὲς σχέσεις τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου μὲ τὴν ἁγία Ἐδρα, οἱ μοναχοὶ φρόντιζαν νὰ διατηροῦν σὲ ἐγρήγορση τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα τῶν κατοίκων καὶ μὲ ζωγραφικὰ ἔργα ὁμολογιακοῦ περιεχομένου.

Ἀντιλατινικὸ χαρακτῆρα ἔχει καὶ μία λίγο μεταγενέστερη τοιχογραφία, ποὺ μοῦ ὑπέδειξε ὁ φίλος θεολόγος καὶ διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας κ. Γεώργιος Φουστέρης. Σῶζεται στὸ παρεκκλήσιο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Καλύβης τοῦ Ἀγίου Ἀκακίου στὴν ἀγιορειτικὴ σκῆτη τῶν Καυσοκαλυβίων, καὶ παριστᾷ τὸν ἅγιο Μάρκο τὸν Εὐγενικό, μὲ ἀρχιερατικὰ ἄμφια, ποὺ πατεῖ μίαν ἡμίγυμνη μορφή (εἰκ. 11). Ἡ παράστασις αὐτὴ χρονολογεῖται στὸ 1759 καὶ σύμφωνα μὲ τὸν γέροντα τῆς Καλύβης πατέρα Πατάπιο Καυσοκαλυβίτη, ποὺ δημοσίευσε τὴν τοιχογραφία, ἡ μορφή ποὺ πατεῖ ὁ ἅγιος εἶναι ὁ Εὐγένιος ὁ Δ΄ (1431-1447), πάπας κατὰ τὴν Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας γιὰ τὴν ἐνωση τῶν Ἐκκλησιῶν²³. Κρατεῖ δύο κλειδιά καὶ σπαδί, μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει τρυπήσει ἓνα βιβλίον (εἰκ. 12). Ἀπὸ κάτω ἓνας δράκοντας ἐτοιμάζεται νὰ καταπιεῖ ἓνα διπλὸ στέμμα ποὺ ἔχει πέσει ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ. Στὸ εἰλητάριον ποὺ κρατεῖ ὁ ἅγιος διαβάζομε: Ἡμεῖς μὲν μετὰ τῶν πατέρων ἀπάντων τά τε ἄλλα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δόγματα ἀκριβῶς φυλάττομεν, καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα οὐ λέγομεν, λατείνους δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ ἀθετοῦντας, καὶ τὸν υἱὸν πηγὴν τοῦ αἱεροῦ πνεύματος λέγοντας, καὶ ἐκβάλλοντας αὐτὸ τῆς θεότητος, ἀναθεματίζομεν. Ὁ ἅγιος Μάρκος ὁ Ἐφέσου σπανίως ἀπεικονίζεται καὶ δὲν μνημονεύεται καὶ στὴν «Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Σὲ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Φιλανθρωπῶν τοῦ 1560 εἶναι λευκογένειος καὶ φαλακρός, φορεῖ μοναχικὴ ἐνδυμασία καὶ ὄχι ἐπισκοπικὰ ἄμφια, καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου τοῦ εἶναι τελείως

22. Τριώδιον, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 148.

23. Παταπίου Μοναχοῦ, Ἅγιος Ἀκάκιος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ἀπὸ τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας στὸν κήπο τοῦ Θεοῦ, Ἅγιον Ὅρος 2001, σ. 26.

διαφορετική: Αρχή καταστροφής μοναχῶν γέλως καὶ παρρησία²⁴. Σὲ εἰκόνα τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος στὴν Ἀθήνα, ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν λευκάδιο ἀγιογράφο Σπυρίδωνα Βεντούρα (1761-1835)²⁵, ὁ ἅγιος Μάρκος, ὄρθιος, μετωπικός, ντυμένος μαῦρο ράσο καὶ μανδύα, κρατεῖ σταυρὸ καὶ εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Τὸ πνεῦμα τῆς Ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται. Ἰω. Κφ. 15: 26: Στὰ πόδια του εἶναι πεσμένος πάπας, ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ οὐοῦ ἔχει πέσει ἡ μίτρα, ἐνῶ δίπλα εἶναι ἀνοικμένο βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΙΟΥ ΙΟΥ ΦΙΛΟΙ ΦΡΑΤΡΕΣ. ΕΠΟΙΗΣΑΜΕΝ ΟΥΔΕΝ*· πρόκειται γιὰ τὰ λόγια ποὺ φέρεται νὰ εἶπε ὁ πάπας Εὐγένιος, ὅταν πληροφόρηθηκε ὅτι ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός δὲν ὑπέγραψε τὸν ὄρο τῆς Ἐνώσεως. Φαίνεται ὅτι ὁ Βεντούρας εἶχε ὑπ' ὄψιν του σύνθεσιν ἀνάλογη μὲ τῆς ἀγιορειτικῆς τοιχογραφίας, ἀπέφυγε ὅμως νὰ ζωγραφίσῃ τὸν ἅγιον Μάρκον νὰ πατεῖ τὸν ἀντίπαλόν του²⁶.*

Ἄλλο ἓνα παράδειγμα ἀγίου, ὁ ὁποῖος πατεῖ τὸν ἀντίπαλόν του, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἐπίσης στὸν 18ο αἰ., παρέχει εἰκόνα τοῦ ἀγίου Σπυρίδωνος ἐνθρόνου, μὲ ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ τὸν χαρακτηριστικὸ σκουῖφο, ποὺ κρατεῖ κλειστὸ βιβλίον καὶ φλεγόμενο κεραμίδι, καὶ πατεῖ τὸν ξαπλωμένο στὰ πόδια τοῦ Ἄρειου²⁷ (εἰκ. 13). Σημειωτέον ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀκολουθίας τῆς 11ης Αὐγούστου εἰς ἀνάμνησιν τῆς λύσεως τῆς πολιορκίας τῆς Κερκύρας τοῦ 1716 πρεσβεῖαις τοῦ ἀγίου Σπυρίδωνος, γράφει γιὰ τὸν ἅγιο: «Ρίψας τὸν Ἄρειον, τοῖς ἰδίους θεσπίσμασι, καταπατήσας, ὡς κοπρίαν καὶ βόρβορον»²⁸. Ἡ εἰκόνα ἑρρίσκεται στὸ εἰκονοστάσι κερκυραϊκοῦ σπιτιοῦ, οἱ διαστάσεις τῆς ὅμως (91 × 55 × 2 ἐκ.) δείχνουν ὅτι μάλλον ζωγραφίσθηκε γιὰ κάποιαν ἐκκλησίαν.

24. Μ. Αἰχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπῶν στὸ Νησί τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 2004, σ. 194, εἰκ. 164.

25. Μ. Χατζηδάκη, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830)*, 1, Ἀθήνα 1987, σ. 189-190.

26. Κ. Ράδου, *Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος. Κατάλογος τῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου*, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 202. Ἡ εἰκόνα, ποὺ ἀγοράσθηκε τὸ 1913, ἔχει διαστάσεις 27 × 21 × 2 ἐκ. καὶ ἀριθμὸ εὐρετηρίου 2987. Φωτογραφία τῆς δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Παρακαταθήκη*, τεύχος 17, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2004, σ. 21. Εὐχαριστῶ τὴν διευθύνσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου, ποὺ μοῦ παρέσχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐξετάσω τὴν εἰκόνα.

27. Ἰω. Σκιαδοπούλου, *Ἅγιος Σπυρίδων. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ καὶ τοῦ πανιέρου λειψάνου*, Κέρκυρα 2000, πίνאַξ χωρὶς ἀρίθμηση.

28. Συλλογὴ τῶν ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῶν συναξαρίων τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυρίδωνος ... , μετὰ προλεγομένων Σπυρίδωνος Κ. Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 110.

Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ ἁγίου ποὺ πατεῖ πεσμένη μορφή γνώρισε κάποια διάδοση τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. σὲ παραστάσεις τοῦ ψυχοπομποῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ καὶ σὲ χαλκογραφίες τῶν ἁγίων Χαραλάμπους, Σεραφεῖμ καὶ Βησσαρίωνος, ποὺ προστατεύουν ἀπὸ τὴν πανώλη. Ὁ ἀρχάγγελος εἰκονίζεται ὄρθιος, ἐνῶ πατεῖ ἓναν ξαπλωμένο ἄνδρα ποὺ ξεψυχᾷ, τοῦ ὁποῖου συγχὰ κρατεῖ τὴν ψυχή, ποὺ ἔχει τὴν μορφή βρέφους²⁹ (εἰκ. 14). Ὁ ἅγιος Χαραλάμπος, ὄρθιος ἢ ἐνθρονος, πατεῖ μία κερασφόρο προσωποποίηση τῆς πανώλους³⁰ (εἰκ. 15), ἐνῶ ὁ ἅγιος Σεραφεῖμ, ἀρχιεπίσκοπος Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, ποὺ ὑπέστη μαρτυρικὸ θάνατο τὸ 1601, ὅταν τὸν κατηγόρησαν γιὰ συμμετοχὴ στὴν ἐπανάσταση τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου, κάθεται σὲ θρόνο καὶ πατεῖ γυμνὴ προσωποποίηση τῆς πανώλους (εἰκ. 16)³¹. Ὁ κτίτωρ τῆς Μονῆς Δουσίου καὶ ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης ἅγιος Βησσαρίων εἰκονίζεται ὄρθιος, ἐνῶ πατεῖ προσωποποίηση τοῦ λοιμοῦ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μικροσκοπικῆς γυμνῆς γυναίκας³² (εἰκ. 17).

Συνοψίζοντας, διαπιστώνομε ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλα εἰκονογραφικὰ θέματα τῆς ὁψίμης ἀρχαιότητος, ἡ *calcatio* ἐπιβιώνει στὴν βυζαντινὴ τέχνη. Ἐλάχιστες παραστάσεις ἀναφέρονται σὲ πραγματικὰ γεγονότα, ἐνῶ ὑπερτεροῦν οἱ ἀλληγορικὲς παραστάσεις ἁγίων ποὺ πατοῦν τοὺς διώκτες των — εἰδωλολάτρες, αἵρετικούς ἢ σχισματικούς — ἢ προσωποποιήσεις ἐλαττωμάτων ἢ ἀσθενειῶν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀναβίωση τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. τοῦ θέματος τοῦ νικητοῦ ποὺ πατεῖ τὸν ἀντίπαλο ποὺ κατετρόπωσε, θέματος ποὺ εἶχε περιπέσει σὲ ἀχρησία γιὰ πάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες.

29. Βλ. προχέριως Α. Ὁρλάνδου, “Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας”, *ABME*, Θ', 1961, σ. 109, εἰκ. 13. Τοῦ Ἰδίου, “Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου”, *ABME*, Ι', 1964, σ. 70-71, 92-93, 97, πίν. 35. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες*, Ἀθήνα 1986, σ. 192-197, εἰκ. 194-201. Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα βλ. Ἀρχιμ. Σίλα Κουκιάρη, *Τὰ Θαύματα-Εμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στὴ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη*, Ἀθήνα 2006, σ. 145-147.

30. Ντ. Παπαστράτου, ἔα., σ. 297-299, εἰκ. 321-326.

31. *Αὐτόθι*, σ. 284-288, εἰκ. 307-308.

32. *Αὐτόθι*, σ. 200, εἰκ. 206. Δ. Σοφιανῶ, “Ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα ἀναφερόμενα στὸν μητροπολίτη Λαρίσης καὶ κτίτορα τῆς Μονῆς Δουσίου Ἅγιο Βησσαρίωνα (1580)”, *Τρικαλινὰ*, 14, 1994, σ. 65 (Τοῦ Ἰδίου, *Δουσικιώτικα Σύμμεικτα*, Ἀθήνα 2005, σ. 451). Χαρακτικὰ μὲ τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα ποὺ πατεῖ τὴν προσωποποίηση τοῦ λοιμοῦ ἀπεικονίζονται στὶς σ. 13, 391, 392 καὶ 422 τοῦ βιβλίου *Δουσικιώτικα Σύμμεικτα*. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν συνάδελφο κ. Δ. Σοφιανὸ γιὰ τὴν σχετικὴ ὑπόδειξη.

SUMMARY

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS

The *Calcatio* in Byzantine and Postbyzantine Art

The old oriental custom of the victor treading on his defeated foe was adopted by Imperial Rome and is attested in the Eastern Roman Empire until the turn of the first millennium. It is known as *calcatio*, deriving from the Latin verb *calcare*, which means to trample. Depictions of this punishment, known already from ancient Persian art, are attested in Rome from the time of Trajan on and survived in Byzantine art.

The only representations of a *calcatio* depicting events of Byzantine history are two miniatures in the Madrid manuscript of the historian John Skylitzes, written and decorated in Messina in the second half of the twelfth century. The first depicts the punishment of the rebel Thomas by the emperor Michael II in 823, the other the *calcatio* of the Arab leader Abū'l-'Ašā'ir in Constantinople in 953 (Fig. 1, 2). Verse 10:24 of the Old Testament book of Joshua, where he orders his officers to tread on the necks of five captive kings, was illustrated in the tenth-century Joshua Roll in the Vatican (Fig. 3) and the Octateuch manuscripts Vat. gr. 747 of the eleventh and Vat. gr. 746 of the twelfth century (Fig. 4, 5).

The remaining Byzantine depictions of the *calcatio* have an allegorical character. In the ninth-century Khludov Psalter, verse 9:51 is illustrated with the apostle Peter treading on Simon the magician while the iconodule patriarch Nikephoros holds a medallion of Christ and tramples the iconoclast patriarch John the Grammarian, who is compared to Simon (Fig. 6). In the contemporary Psalter Pantocrator 61 only Peter and Simon are depicted.

Two eleventh-century manuscripts contain depictions of the *calcatio* in historiated initials. In the Synaxary Vat. gr. 1679 the martyrs Probus, Tarachus and Andronicus trample the emperor Diocletian. In the menologion No 56 of the Leimonos monastery on Lesbos, St. Arethas tramples Dunaan, ruler of Arabia Felix, while pointing at the Ethiopian city of Negran, whose Christian population, including Arethas, perished on the orders of Dunaan (Fig. 7).

In the church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, decorated in 1294/5 by

the famous painters Michael Astrapas and Eutychios, the apostle Peter holds the model of a church and tramples Hades, whom an angel hits with his lance (Fig. 8). The eleventh Homily on loquacity and silence by St. John Climacus in the manuscript of the Heavenly Ladder Stavronikita 50 is decorated with the saint trampling a prostrate female figure, personifying garrulity.

No representations of the *calcatio* are known during the first centuries after the Fall of Constantinople. Two panels and a fresco with a *calcatio* are dated to the eighteenth century. On a chancel panel of the iconostasis of the Church of St. Basil on Patmos, St. Gregory Palamas treads two bearded men, identified by an inscription as Barlaam of Calabria and Gregory Akindynos, his opponents and critics of the hesychast doctrine, who were condemned by a synod in 1341 and anathematized by the Orthodox church (Fig. 9, 10). St. Gregory holds a scroll with a quotation from the Chapters against Barlaam and Gregory contained in the Synodikon of Orthodoxy. An inscription prescribes that the panel must be taken out during the litany of the first Sunday of Lent (Sunday of Orthodoxy); it probably dates from the first quarter of the eighteenth century. A fresco with another anti-latin subject was painted in 1759 in the chapel of the Dormition of the Virgin in the Skete of Kavsokalyvia on Mount Athos (Fig. 11, 12). St. Mark Eugenikos, an ardent opponent of the submission of the Orthodox to the Latin church during the Synod of Ferrara-Florence in 1438/39, is shown trampling a prostrate beardless figure, probably pope Eugenius IV (1431-1447). On an eighteenth-century icon preserved in Corfu, the patron saint of the island, St. Spyridon, is seated on a throne and tramples the prostrate Arius, with whom he had clashed during the First Ecumenical Council in Nicaea (Fig. 13).

During the eighteenth and nineteenth century the *calcatio* illustrates representations of the Archangel Michael, treading on a man who is in the Throes of Dying (Fig. 14), and of some holy bishops —Charalampos, Seraphim of Phanari and Bessarion of Larissa— who reputedly protect against plague, personified by a naked woman whom they trample (Fig. 15-17).

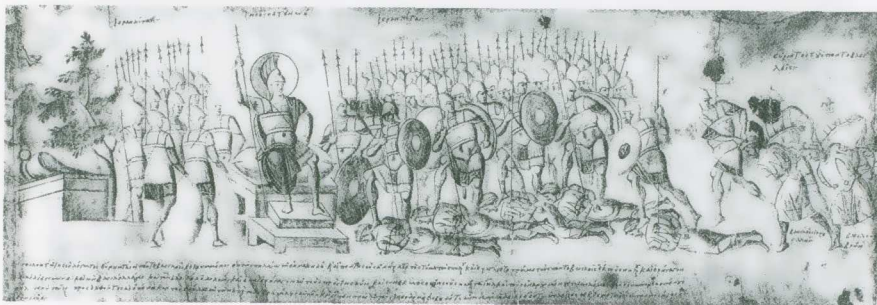
To sum up, the *calcatio*, already represented in ancient art, was sometimes illustrated in Byzantium. Very few representations depict real events; we usually deal with allegorical scenes of saints trampling their enemies. The *calcatio* was revived in the late Postbyzantine period in scenes directed against heretics or schismatics, and in depictions of saints who cured plague.

Εἰκ. 1. Μαδρίτη, Κωδ. Vitr. 26-2, φ. 37 (Tsamakda, εἰκ. 77).

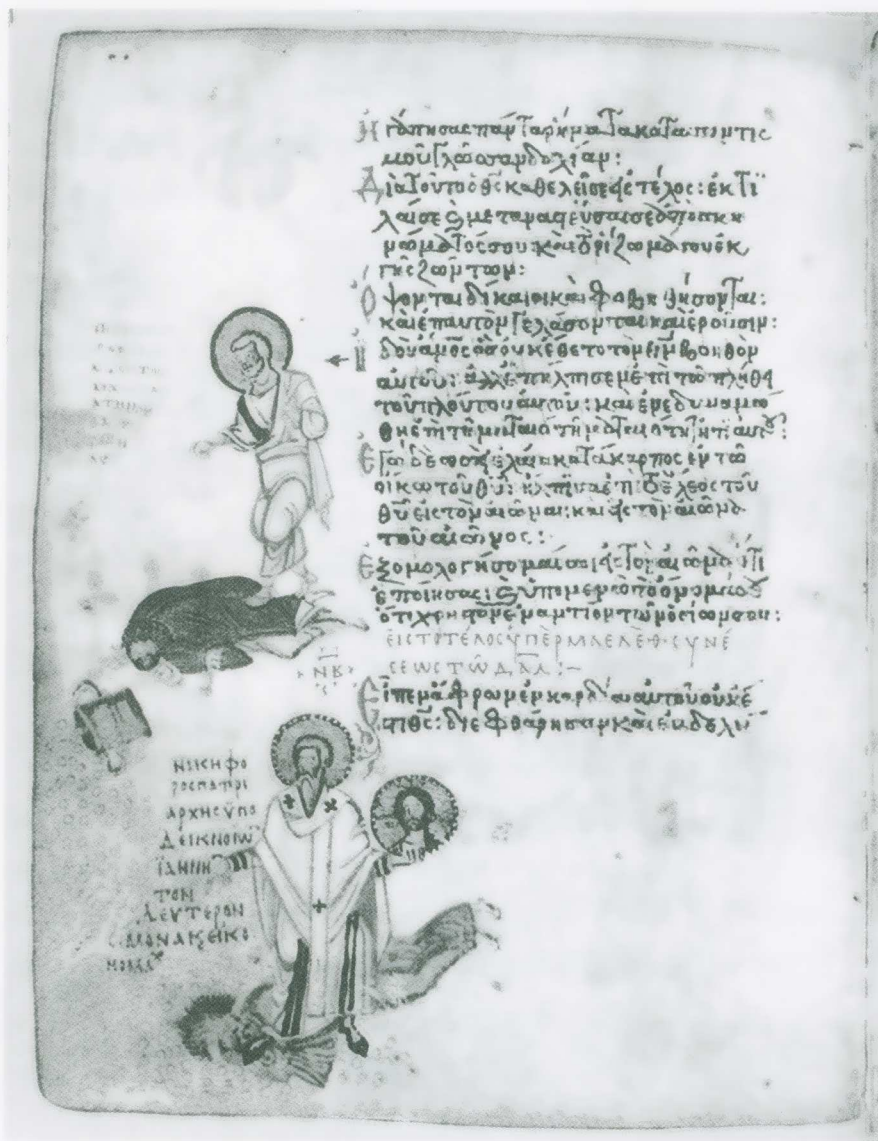
Εἰκ. 2. Μαδρίτη, Κωδ. Vitr. 26-2, φ. 136 (Tsamakda, εἰκ. 327).

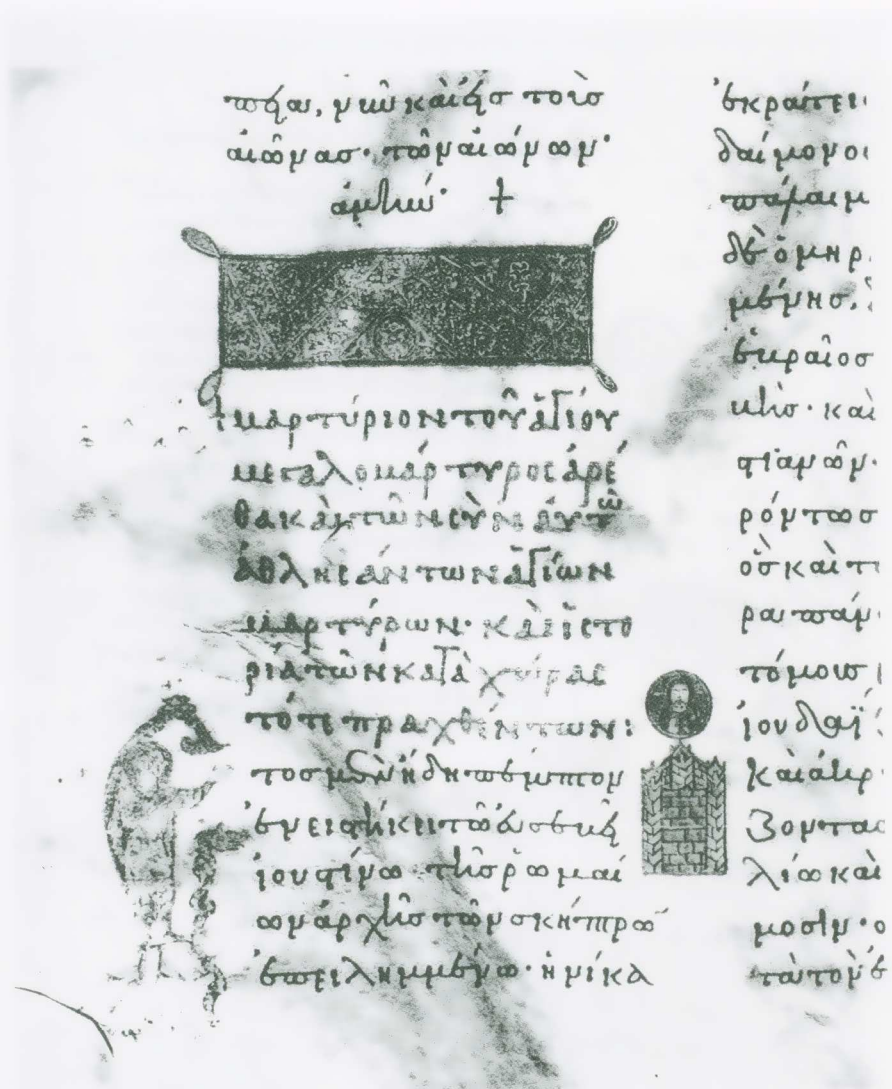
Εἰκ. 3. Βατικανόν, Εἰλητ. Vat. Palat. gr. 431 (Lowden, *Octateuchs*, εἰκ. 169).

Εἰχ. 4. Βατικανόν, Κωδ. Vat. gr. 747, φ. 225 (Lowden, *Octateuchs*, εἰχ. 170).Εἰχ. 5. Βατικανόν, Κωδ. Vat. gr. 746, φ. 453v (Lowden, *Octateuchs*, εἰχ. 171).

Εἰκ. 6. Μόσχα, Ἱστορικὸν Μουσεῖον, Κωδ. 129, φ. 51v (Ščepkina).

Εἰκ. 7. Μονὴ Λειμῶνος, Κῶδ. 56, φ. 247v (Φωτ. Π. Α. Βοχοτοπούλου).

Ειχ. 8. Άγρις, Περίβλεπτος (Millet-Frolow, III, πίν. 17.1).

Εικ. 9. Πάτμος, Χώρα, Ναός Αγ. Βασιλείου. Αγ. Γρηγόριος Παλαμάς
(Φωτ. Π. Α. Βοκοσπούλου).

Είχ. 10. Πάτμος, Χώρα, Ναός Αγ. Βασιλείου. Βαρλαάμ και Ακίνδυνος
(Φωτ. Π. Α. Βοκοτοπούλου).

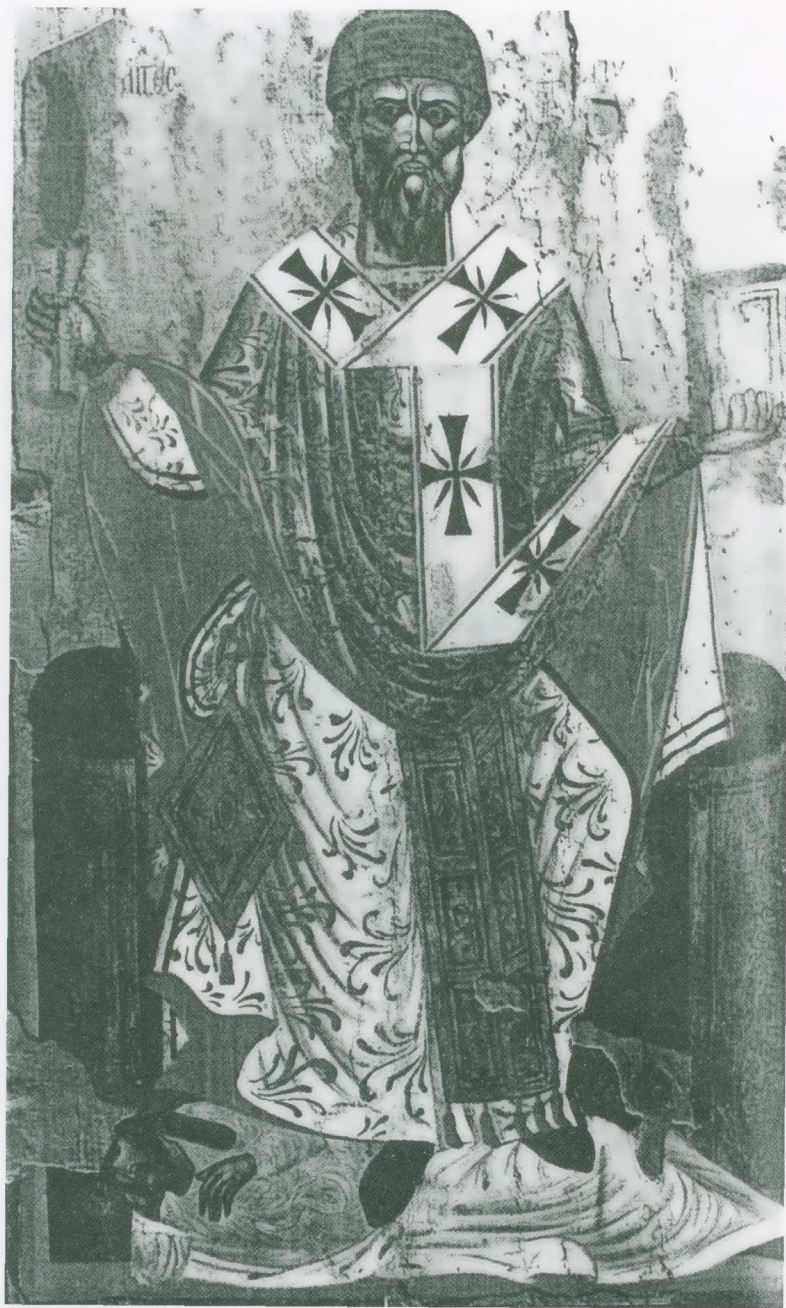

Εἰκ. 11. Ἅγιον Ὅρος, Καυσοκαλύβια. Κελλὶ Ἀγ. Ἀκακίου, Ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.
Ἅγ. Μάρκος ὁ Εὐγενικός (Φωτ. Γ. Φουστέρη).

Εἰκ. 12. Ἅγιον Ὅρος, Καυσοκαλύβια. Κελλὶ Ἀγ. Ἀκακίου, Ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.
Ἀγ. Μάρκος ὁ Εὐγενικός (λεπτομέρεια) (Φωτ. Γ. Φουστέρη).

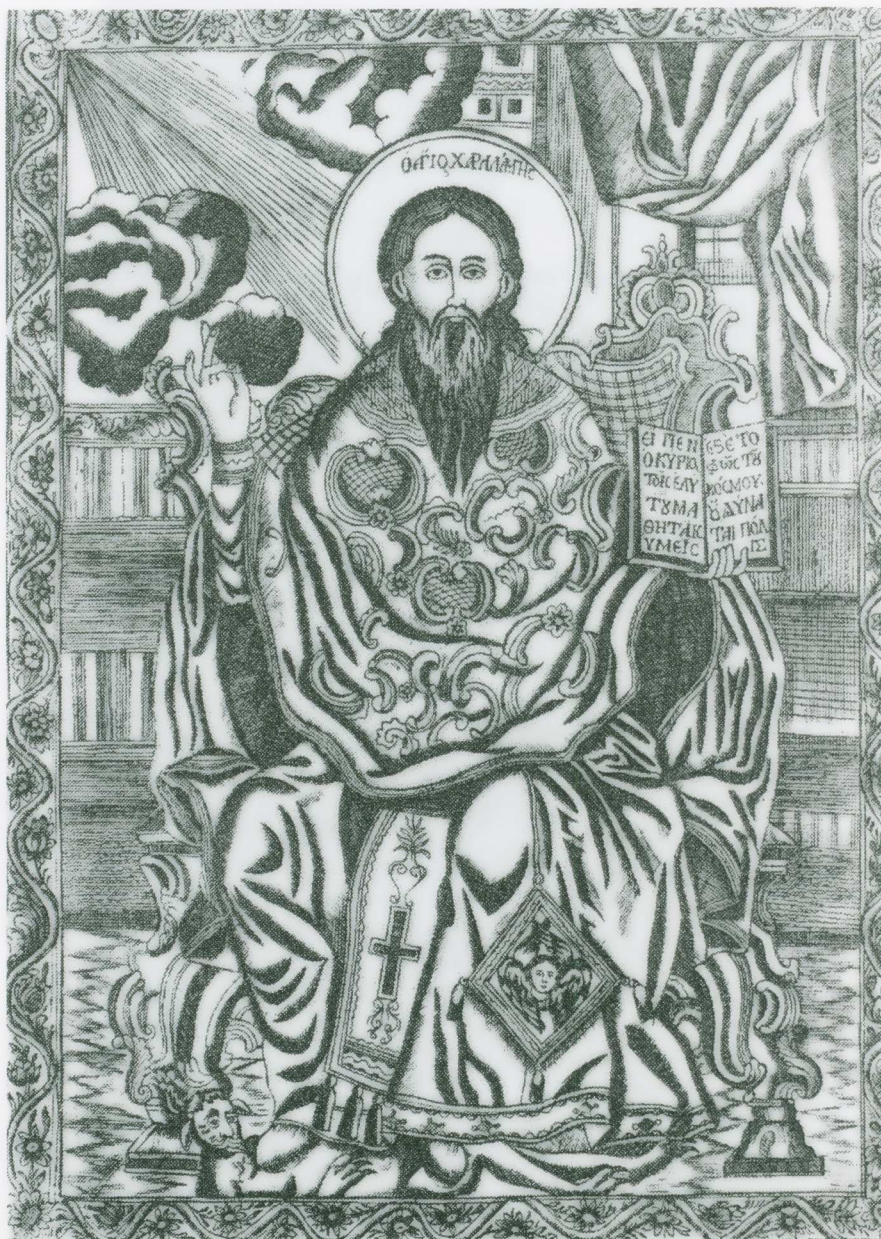

Εἰκ. 13. Κέρκυρα. Ἰδιωτικὴ Συλλογή. Ἁγ. Σπυρίδων (Σκιαδόπουλος).

Εἰκ. 14. Πάρος, Καταπολιανή. Θύρα τέμπλου. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ
(Ὁρλάνδος, *ABME*, I, 1964, πίν. 35).

Εἰκ. 15. Χαλκογραφία τοῦ ἁγ. Χαράλαμπος τοῦ 19ου αἰ.
(Ντ. Παπαστράτου, σ. 299, εἰκ. 326).

Ὁ Σεραφεῖμ πατάσσει ἐμὲ πανώλην
τὴν βροτολοιγὸν, φεῦ μοι, φεῦ! πῶς ὀρώμαι
ὑπὲρ γυμνῆς, δυσειδῆς, κτεινομένης

Εἰκ. 16. Χαλκογραφία ἀπὸ Ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Σεραφεῖμ, ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου, τοῦ 1790
(Ντ. Παπαστράτου, σ. 286, εἰκ. 1).

Εικ. 17. Ο άγ. Βησσαρίων, μητροπολίτης Λαρίσης. Μονή Δουσίου, κώδ. 84, φ. 3ν, του 19ου αϊ. (Δ. Σοφιανού, Δουσικιώτικα Σύμμεικτα, σ. 391).